

I.

Hiliskeskaeg: Taani ja Saksa aeg (1206–1561)

Peatüki võtmesõnad: muinasusund ja kristluse infiltratsioon; eestlaste asualadele suunduva ristiretke ettevalmistamine; eestlaste ristimine ja maa kolonialiseerimine; katoliikliku kirikuorganisatsiooni (piiskopkonnad, kloostrid, kihelkonnakirikud) rajamine; palverännakud; keskaegne vaestehoolekanne; kiriku reformipüüded; reformatsioon Vana-Liivimaa linnades; evangeelne jumalateenistuskord ja hoolekanne; evangeelse katekismuskirjanduse esimesed alged

SAABUMINE. KRISTLUSE JUURUTAMINE

Enne ristijate saabumist

Siinsete põliskasukate muinasusundilist⁶ maailmapilti kirjeldatakse esmajoones animistliku maailmanägemise ja esivanemate austamise kaudu, milles hinge peeti keha ja kõige oleva elustajaks. Irdhing võis magamise, haiguse või minestuse ajal kehast ajutiselt nähtamatuna või nähtavalt lahkuda kas inimese enda, erilise hingeolendi (tuulispasa, luupainaja, virmaliste) või hingelooma (mardika, mesilase, liblika) kujul. Surma korral lahkus hing kehast jäädavalt (ütlused *heidab hinge* või *hing läks välja*) ja võis seejärel iseseisvalt kas hea- või pahatahtliku (kummitus, kodukäija) surnuvaimuna edasi tegutseda, näiteks küllastada hingedeajal⁷ oodatud külalisena oma kunagist kodu või siirduda siirdhingena mõnda teise olendisse (looma, lindu) või loodusobjekti (puusse, allikasse, kivisse), mida seejärel võidi hakata pühaks pidama. (PAULSON; KULMAR; KÕIVUPUU)

Loodusjõududest on pühaks peetud äikest (pikset), millest sõltusid põlluharijad ning millega seotud uskumused segunesid hiljem kristliku taevase isa kujutelmadega (vrd äikese nimetused *vanataat*, *taevaisa*, *vanaisa*, *kõu*, lõunaeesti *kukutatä*). Pikse pühaks pidamine oli tõenäoliselt seotud ka esivanematekultusega, sest kõu, uku, täta – pikse sünonüümid – on algselt tähendanud esiisa. Lokaalsed jumalused (saarlaste Tharapita, virulaste Uku) ja arvukad üleloomulikud olendid (metsa-, vee- ja majahaldjad, vanema pärimuse kohaselt emad ja isad) kuulusid samuti eestlase muinasusundilisse maailma. Majahaldjad kaitseid kodakondseid ja tagasid põldude ja kariloomade viljakuse, loodushaldjad-paigavaimud reguleerisid inimeste suhteid metsa- ja vetevallaga ning vajaduse korral karistasid inimesi, kes ei käitunud loodust säästvalt.

Usundiline mõtlemine ja usundilise pärimuse edasiandmine toimus usundiliste juttude (muistendid, memoraadid) ja kombekäitumise (sünni-, pulma-,

⁶ Muinasusundi (9600 eKr kuni 1220 pKr) periodiseerimisest vt Tõnno Jonuks. „Eesti muinasusund“. Tartu : Tartu Ülikooli kirjastus, 2009.

⁷ Hingedeaja kohta vt „Eesti etnograafia sõnaraamat“. Koost A. Ränk. Tallinn : Eesti Keele Sihtasutus, 1996, 22; „Eesti rahvakultuuri leksikon“. Koost A. Viires. 3. täiendatud tr. Tallinn : Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007, 37.

matusekombestik; aastaringi tähtpäevad, igapäevase töö juurde kuuluvad uskumused, rahvameditsiin) kaudu. Niisugune usundiline maailmapilt elas sajandeid kristlusega kokkupuutes, mistõttu võib kristianiseerumise⁸ alguspunkte dateerida mitmeti. Dokumentaalseid allikaid kristlusega kokkupuutumise algperioodist enne 13. sajandit ei ole. Arheoloogiliste leidude põhjal saab kristliku sümboolikaga (ripatsid, figuurid) ja matusekombestikuga (laibamatus, hauapanuste puudumine) kokkupuutumisi hakata lugema 5.–6. sajandist.⁹

Frankide ja paavstikuuria kujundatud ning Karl Suure levitatud läänekristlus oli 9. sajandiks haaranud oma mõjusfääri Mandri-Euroopa ja Briti saared. Jätkates levimist Skandinaavias, saavutas kirik 11. sajandi alguseks skandinaavlaste formaalse kristianiseerumise. Kristluse vastuvõtmist kasutati seal peamiselt võimuklannide omavahelises rivaalitseemises võimupoliitilise kasuna. Suhteliselt rahumeelselt levis kristlus ka poolakate hulgas ja 1120ndatel Pommeri aladel. (KRÖTZL) Kristianiseerimata olid 12. sajandi alguses veel saksid ja poolakate vahele jäänud vendide, liivlaste, latgalite, leedulaste, kuralaste ja eestlaste alad.

Kristluse infiltreerumise esmamõjud saabusidki eestlaste asualadele läbi kaubanduskontaktide. 10.–11. sajand oli eestlaste juures uute poliitilis-majanduslike suhete väljakujunemise ajajärk ning Vana-Vene aladelt suundunud sõjaretkedel võis olla majanduslik-poliitilisele taustale lisaks ka kultuuriline ehk misjonlik eesmärk. Esimesed Kiievi-Vene kiriku kontaktid eestlastega toimusid tõenäoliselt juba siis, kui Kiievi-Vene võim püsis Kagu-Eestis ligi kolmkümmend aastat. (SELIRAND) Tänu sellistele lingvistilistele keeletaenudele nagu *papp*, *pagan*, *raamat* ja *rist* on eestlaste esmast kristlusega kokkupuutumist seostatud samuti Kiievi-Vene kultuurikontaktidega. Keeletaenude puhul ei ole siiski kii- givõrd kindlat alust väita, et need laensõnad tulid soome, eesti, liivi, vepsa ja vadja keeltesse just idakiriku misjonitegevuse kaudu.¹⁰ Need võisid olla laenatud kirikuslaavieelsest muinasvene keelest. Sõnal *raamat* on kindlalt kreeka ja *pagan* ladina algupära. (TARVEL; SALO)

⁸ Tõnno Jonuks & Tuuli Kurisoo. *To be or not to be... a Christian. Some new perspectives on understanding the Christianisation of Estonia*. – Folklore. Electronic Journal of Folklore, 55, 2013, 69–97. Kristluse levikut Skandinaavias on kirjeldatud kahefaasilise protsessi kõrval ka kolmefaasilisena: infiltatsioon, misjon, organiseerumine. Vt lähemalt Fridtjov Birkeli. „Norske steinkors i tidlig middelalder“. Oslo, 1973, 9–14. Alternatiivsest kahefaasilisest – kristianiseerumise ja kristianiseerituse – jaotusest vt Alexandra Sanmark. „Power and Conversion – A Comparative Study of Christianization in Scandinavia“. Uppsala, 2004, 14; Jyrki Knuutila. „Soturi, kuningas, pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvun alkupuolelta 1500-luvun puoliväliin“. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 203. Helsinki, 2010, 32–48. Kristluse leviku kolmefaasilisusest on Eesti kontekstis rääkinud Tõnno Jonuks, mööndes küll, et Skandinaavias toimunud misjonifaas on Eestis siiski nõrgalt esindatud. Tõnno Jonuks. „Eesti muinasusund“. Tartu, 2009, 307–308.

⁹ Esimesed kristlusele viitavad arheoloogilised leiud on Soomes pärit 5. sajandist.

¹⁰ Vt arutelu nende sõnade algupära kohta Enn Tarveli raamatust „Eesti rahva lugu“. Tallinn : Varrak, 2018, 49.

Järgnes infiltreerumise nn isikliku kristluse faas, mille väljundiks olid 11. ja 12. sajandil tihenened kontaktid kristlike maadega ja seal ristitud inimesed, kes kandsid paganlikus keskkonnas ristimotiiviga ripatseid. (JONUUS) Ripatsite ristimotiiv hakkas eestlaste hulgas plahvatuslikult levima 13. sajandi teisel kolmandal aastakümnel, kuid hoo sai sisse juba 12. sajandi lõpul. (LEIMUS) Henriku ristiõja- ja misjonikroonika ümberkirjutusse (*Chronicon Livoniae*) talletatud teade eestlaste vanemate Kyriavanuse (Kirjavase) ja Ojamaal (Gotland) ristitud Thabelinuse (Tabelin) kohta kinnitab, et kasutoovate kaubandussuhete üks võimalik eeldus oli kristluse vastuvõtmine ristimise kujul. (LHK XXIII, 7.)

Paavsti volitustega katoliku usu toojate määramisest lähtudes võib üheks kõige varasemaks kristluse leviku misjonifaasi alguspunktiks lugeda u 1060. aastal Läänemere (Põhjala) saarte misjonipiiskopiks tituleeritud Hiltinuse e Johannese tegevust. Teade on pärit Bremeni Adami kroonikasse tehtud lisamärkusest. Johannes võis resideerida Linköpingis või Gotlandil, aga pole vettpidavaid tõendeid, et tema misjonitegevus oleks ulatunud kunagi eestlasteni, näiteks saarlasteni. Pigem oli see suunatud Rootsi idapoolsetele aladele. (KRÖTZL)

Umbes 1120. aastast pärit nn Firenze loeteluna tuntud Lundi peapiiskopkonna Sigtuna või Linköpingi piiskopkonna uute misjoniterritooriumitena nimetatud Findiat (arvatavasti Soome)¹¹ ja Hestiat (arvatavasti Eesti) on peetud 12. sajandil juba kindlalt läänekristlusele kuuluvateks aladeks, kuigi need faktiliselt ei kuulunud veel ühegi kirikliku organisatsiooni koosseisu. Tõenäoliselt Skandinaavia päritolu Troyes Montier-la-Celle'i benediktlaste kloostri munga Fulco pühitsemine u 1167. aastal eestlaste piiskopiks (*Estonum episcopo*) maapaos viibinud Lundi peapiiskopi Eskili (1137–1177) poolt annab misjonifaasile täpsema alguspunkti. Fulco ei saanud teekonda uude misjonipiiskopkonda alustada enne, kui paavst oli selleks loa andnud. Pole täpsemaid tõendeid, kas Fulco 1171. aasta lõpul või järgmise alguses Lundi saabus, et sealt koos munk Nicolausega alustada ühist teekonda oma misjonipiiskopkonda (sellest lähemalt allpool).

Tõenäoliselt Magdeburgi aladelt pärit Henrik alustas Liivimaa kristluse ajaloo misjonifaasi Põhja-Saksamaa Holsteini Segebergi Püha Augustini kloostri pärit kanooniku Meinhardi saabumisega kaupmeeste seltsis Väina jõe 1184. aasta suvel. Kindlasti polnud see omaalgatuslik, vaid Bremenist suunatud tegevus, et rajada kaubateede olulisse sõlmpunkti Ükskülasse kirik seal peatuvatele Polotskisse ja Smolenskisse suunduvatele saksa kaupmeestele. Meinhardi pühitses Magdeburgis Üksküla piiskopiks Hamburg-Bremeni peapiiskop Hartwig II (1184–1207) 1186. aastal. Kroonikast teame, et järgmisel aastal jõudis

¹¹ Vanim dokumentaalne allikas „Gravis admodum“ – bulla, mis anti välja 9. septembril aastal 1171 või 1172. Esimene dokument, kus finni (*phinni*) all mõeldakse soomlasi, kes võtavad vastu kristluse, kuid loobuvad sellest, kui jutlustajad lahkuvad (*Phinni semper, imminente sibi exercitu inimicorum fidem seruare christianam promittunt et praedicatorum et eruditorum christianae legis desideranter requirunt et recedente exercitu fidem abnegant, praedicatorum contemnunt et grauiter persequuntur.*) DD I:3, nr 25.

Meinhard tagasi Ükskülasse, saades nii ajaloo esimeseks piiskopiks, kes liivlaste alale reaalselt jõudis. Clemens III andis 1188. aastal talle paavstliku kinnituse ja sellega võeti Liivimaa Bremeni peapiiskopkonna koosseisu ja pandi alus mõlema territooriumi kirikupoliitilisele ajaloole ning tihedatele kunstikontaktidele.

Ristiretke ettevalmistamine

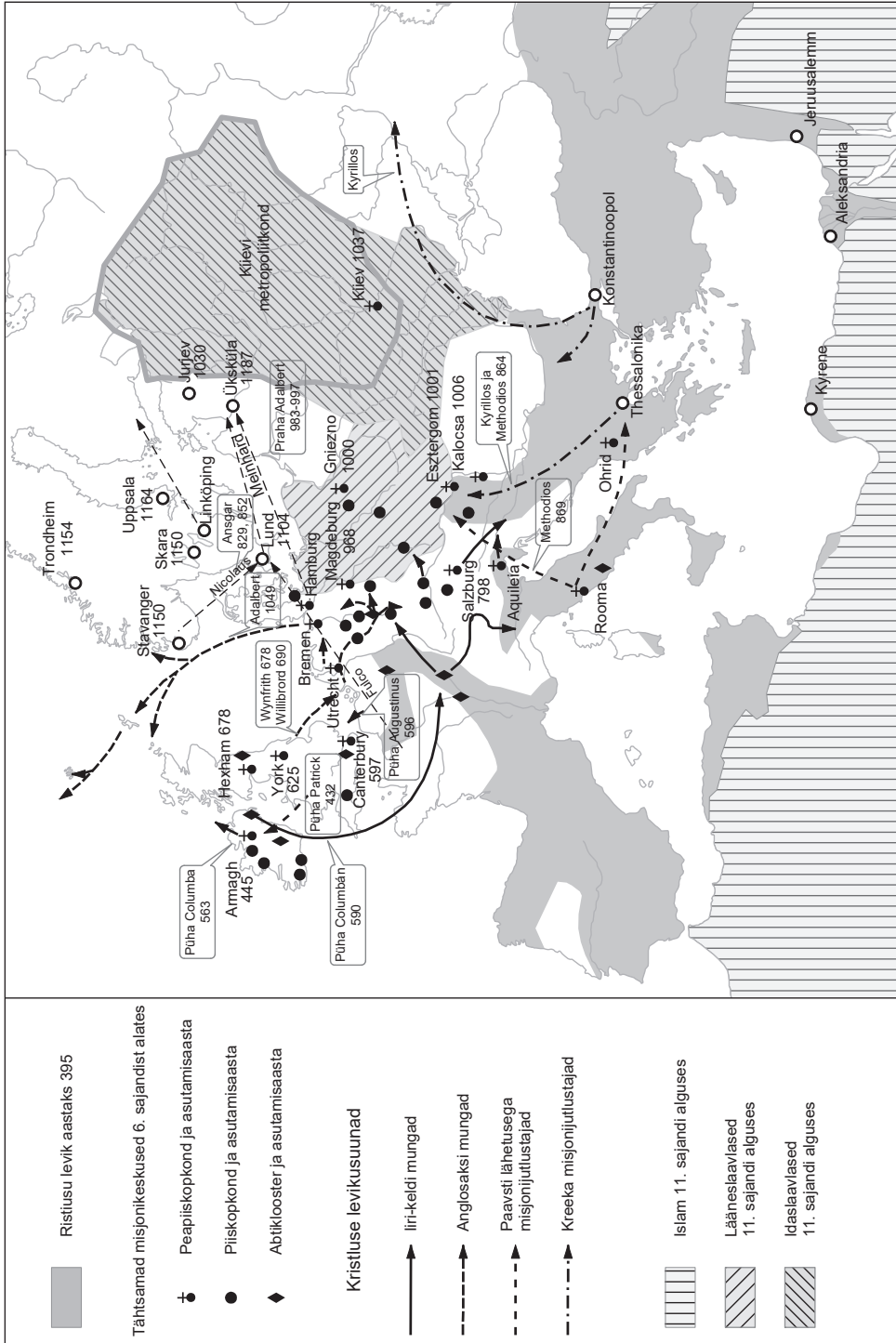
Pühale Maale suundunud ristiretkede ajalugu algas 1095. aastal. Ristisõja ideoloogia ja retoorika olid välja kujunenud Ibeeria poolsaarel läbiviidud *reconquista* käigus. Selle kohta kasutati mõistet palveränd (*peregrinatio*), millel oli patukahetsuslik iseloom. „Ristimine või surm“-tüüpi mõõgamisjon kujunes välja aastakümnete pikkuses praktikas, saades paavstliku õnnistuse Eugenius III-lt 1147. aasta 13. aprillil väljastatud bullaga „Divina dispensatione“ (Jumalikul juhtimisel)¹², millega kutsuti Põhja-Euroopa kristlasi ristiretkele Läänemere-äärsete slaavlaste, baltlaste ja Põhjala rahvaste vastu.¹³ Suured teened selles – nii nagu ka idee relvastatud mungarüütlordude loomisest – kuulusid tsistertslasest abtile Clairvaux' Bernardile (1090–1153).

1158. aastal nimetas keiser Friedrich I Hamburg-Bremeni peapiiskopi kogu Põhja-Euroopa metropolitaaniks. 847. aastal asutatud peapiiskopkonnal oli misjoniõigus Põhja-Euroopas olemas juba asutamisest alates. 1159. aastal sai Lübeckist privilegeeritud kaubalinn ning sellega loeti Läänemere-äärsete rahvaste võõnd saksa kaupmeeskonna huviorbiiti ja niimoodi sattus see ka Hamburg-Bremeni peapiiskopkonna alluvusse.

Et paavstikuuria oli tugevas konkurentsituatsioonis Saksa-Rooma keisrivõimuga, siis soovis paavst Läänemere-äärsete alade kristianiseerimise anda keisrivõimust sõltumatutele Skandinaavia kuningakodadele. Taani oli huvitatud Läänemere kontrollimisest ja pidas võitlust kaubanduseeliste pärast Gotlandi saksa kaupmeestega. Need huvid ja eesmärgid oli kattuvad Lundi peapiiskopkonna laienemishuvidega.

¹² Üldise tava kohaselt kasutatakse paavstibullade algussõnu bullade nimena.

¹³ Pühale Maale suunatud ristiretked olid mõeldud kristluse sünnikoha tagasivallutamiseks, kõik teised aga kristluse laiendamiseks sinna, kus polnud seda kunagi varem olnud. Baltikumi ristisõdade põhjenduseks oli ka katoliku kiriku ja katoliikliku usu kaitsmine. Ristisõjaretoorika historiograafilistest tagamaadest vt Marek Tamm. *Kuidas õigustada ristisõda? Liivimaa vallutamine ja uus ristisõjaretoorika 13. sajandi alguses*. – „Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal“. Koost K. Kaju. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 20 (27). Tartu, 2013, 11–41.

Kristluse levik Loode-, Põhja- ja Ida-Euroopas aastatel 395–1187.

Paavst Alexander III (ametis 1159–1181) soovis – või telliti Taanist kuurialt selleks sobiv bulla „Non parum animus noster“ (Meie hing on väga; tõenäoliselt 11.9.1171) –, et Läänemere-äärset relvastatud palverändu viidaks läbi Lundi peapiiskopkonna juhtimisel. (DD I:3, nr 27) Nidarosi (Trondheimi) peapiiskopile ja Stavangeri endisele piiskopile, Püha Olavi kloostri¹⁴ abtile Amundele adresseeritud kirjaga 1171. aasta 9. septembril määras paavst eestlaste piiskopile Fulcole abiliseks kaasa kohaliku rahva (*de gente illa sicut accepimus est oriundus*) – liivlaste või eestlaste – hulgast pärit Stavangeri kloostri munga Nicolause. (DD I:3, nr 26) Pole tõendeid, kas Fulco 1171. aasta lõpul või järgmise alguses Lundi saabus, et sealt koos Nicolausega ühist teekonda oma misjonipiiskopkonda alustada. 1178. aastal võis Fulco ühe katse teha veel Lundi peapiiskopi Absaloni (1178–1201) toetusel, kuid ka selle katse teostumise kohta tõendid puuduvad. (REBANE) Algusest peale võis Fulco misjonitegevust takistada ka tsistertslaste konkureeriv mõjucus Läänemere-äärses areaalis, mis oli saanud alguse Svea- ja Götamaa esimese kuninga Sverker Vanema troonile tõusmise järel 1130ndatest alates. (KRÖTZL)

Dokumentaalseid tõendeid selle kohta, kas eespool mainitud Aleksander III bulla oleks kaasa toonud ka konkreetseid sellesuunalisi samme, ei ole. Veel 1192. aastal viibis piiskop Meinhardi lähetatud tsistertslasest munk Theoderich Roomas ja sai Coelestinus III-lt loa värvata Liivimaa rahumeelseks misjoneerimiseks erinevatesse ordudesse kuuluvaid munki, ennekõike tsistertsulasi. Coelestinus III andis 27. aprillil 1193 dateeritud kirjas Meinhardile laiad volitused viia liivimaalaste kristianiseerimine läbi jutlustamisega, ja niimoodi säilitas ta oma surmani vägivallatu kristianiseerija renomee. (RAUDKIVI) 1197. aastal vārbas aasta varem uueks piiskopiks pūhitsetud Loccumi tsistertslaste abt Bertold Saksamaalt aga juba väikese hulga risticõjalasi ja osales järgmisel aastal Riia lähedal toimunud lahingus, kus sai liivlaste kāe läbi surma.

Jõupoliitika rakendamisele oli Riias mõtlema hakatud juba kolm aastat varem, kui Bremeni peapiiskop Hartwig II pūhitis 1199. aasta märtsis tsistertslaste Alberti Liivimaa ja Riia piiskopiks. 1199. aasta oktoobris pakkus Innocentius III (ametis 1198–1216) Albertile ja Liivimaa risticõdijatele ainult osalist vaimulikku ja ilmalikku privileegi, mistõttu polnud see samavāärne Pūha Maa risticõjaga. Samavāärseks tõstis mõlemad risticõjad alles paavst Honorius III 1217. aastal. (M. TAMM) Albertile suunatud üleskutse sisu aga puudutas Liivimaa kristlaste enesekaitset ega kutsunud paganaid ja vastristituid mõõga abil kristlust vastu võtma ja selle juurde jääma. Paavst kutsus ka Albertit tegutsema Liivimaal tasa-kaalukalt. (LECUB I, XII–XIII)

Liivimaale jõudis Albert järgmise aasta kevadel, tuues kaasa 23 laevatāit misjonisõdalasi ja kaupmehi. Riia linna asutamisega 1201. aastal pūhitis ta siinsed alad Neitsi Maarjale, millega oli Liivimaa kristlikule sakraliseerimisele

¹⁴ Tõenäoliselt benediktlaste klooster, mis oli asutatud 1150. aastal.

alus pandud. Templirüütlite eeskujul lõi tõenäoliselt tsistertslane Theoderich (hilisem Eestimaa piiskop) 1202. aastal sõjalise rüütliordu Kristuse Sõjateenistuse Vennad (*Fratres Militiae Christi de Livoniae*), mida hüüti ka Mõõgavendade Orduks. Otsus oli igati loogiline, sest ordu oli esmajoones seotud Riia piiskopi oponentsi ja regionaalse misjonitegevusega, mis võrdus Neitsi Maarjale pühitsetud territooriumi kaitsmisega ning andis ka eestlaste vastasele ristsõjale seetõttu püha sõja staatuse. Tänuühiks piiskopivõimu kaitsmise eest andis Albert 1202. aastal 1/3 Riiaast ordule.

1207. aasta veebruaris arvas kuningas Švaabi Philipp Püha Saksa-Rooma keisririigiga nõrgalt seotud Liivimaa Albertile lääniks. Püha Saksa-Rooma riigi piiskopkondade eeskujul oli riigivürstina tema eesmärk luua nii kiriklik

kui ka ilmalik võimkond, mistõttu võib Albertit pidada Põhja-Saksa vaimulike ja alamaadlike koloniaalse ekspansiooni poliitika elluvijaks. Kolmandik vallutatud aladest läks ordule, millega tekkis võimalus luua ristsõdijate riik esimest korda ka väljaspool Palestiinat.

Mõõgavendade ordumeistri pitsar.

Eestlaste ristimine

Küsimusele, kes oli ajaloos esimene ristitud või ristimist soovinud eestlane, ei ole vastust. Stavangeri kloostri munk Nicolaus, juhul kui ta oli eestlane, on esimene teadaolev mungatöötuse andnud uue nimega ristitud eestlane aastast 1171. Preester Johannes Virust, kes 1206. aastal liivlaste käe läbi suri, oli piiskop Meinhardi poolt pantvangist välja ostetud ja Segebergi Püha Augustini kloostri õppima saadetud. Tema ristimine pidi olema toimunud enne Meinhardi surma 1196. aastal. Henriku kroonikas jutustatakse rootslaste (tõen jarl Birger Brosa) randumisest Põhja-Eesti rannikul u 1197. aastal, millega seoses virumaa-lased soovisid pidada läbirääkimisi usu vastuvõtmise üle (*sed dum Virones de fide recipienda tractarent*). Rootslastel olid siiski palju rohkem huviandami ja maksude kogumisest ning et röövimine oleks õigustatud, siis tõenäoliselt risti-

mist läbi ei viidud. Liivimaaga seotud ristimist nimetatakse arvatavasti üldse esimest korda 1199. aastal paavst Innocentius III Riia piiskopile Albertile saadetud kirjas. (KALA)

Taanlaste esimene ristiretk Saaremaale toimus 1206. aasta sügisel. Läänemere saarte kristianiseerimise lõpuleviimise ja kristlaste merekaubanduse turvalisuse seisukohalt oli valik loogiline. Selles osales kuningas Valdemar II kõrval Põhjala kirikuvürstina tuntud Lundi peapiiskop Anders Sunesen (ametis 1201–1222), kellega oli kaasas ka piiskop Nicolaus. Seletades Riias vaimulikele teoloogiat ja ette lugedes Psalmide raamatut, veetsid nad kogu talve jumalike asjade üle mõtiskledes. Rooma raporteerides teatas Sunesen 1207. aastal, et tema kaudu oli kogu Liivimaa ristitud. (LHK X, 13) Teate sisu oli vastuoluline: mingil määral kehtis see ainult liivlaste ja latgalite kohta, aga oli täiesti moonutatud ristimist seni läbi viinud ja organiseerinud osapoolte puhul.

Liivlased ja latgalid, kokku umbes 200 000 inimest, olid eesotsas Toreida liivlaste vanema Kaupoga 1208. aastaks ristitud. Varem või hiljem tulnuks ristimine vastu võtta ka eestlastel, seda kas lääne- või idakristlikul kujul. Kirikondade vaheline piir oli kindel ja nende vahel valitses konkurents. Tõenäoliselt ristsid Novgorodi venelased 1210. aastal Otepääl suurema hulga sealseid eestlasi ka idakirikuli liikmeteks. Taanlaste misjonitegevusse tekkis aga üle kümneaastane katkestus. Paavsti poolt ametisse kinnitamata Eestimaa piiskop (*episcopus Estiensis*) Theoderich püüdis 1211. aastal alustada eestlaste asualade kristianiseerimist, läkitades preester Salomoni koos tõlkide Theoderichi ja Philippiga ristima sakalasi. Viljandi linnuses ristitust said peagi aga Lembitu käe läbi esimesed Eesti kristlikud märtrid ja nii pandi ristimisele mõneks ajaks piir.

Nelja aasta pärast oli situatsioon muutunud: Sakala ja Ugandi olid poliitiliselt alistatud ning sakalased olid Viljandis valmis oma jumalate kõrval tunnistama ka kristlaste tugevamat Jumalat, paludes endale lepinguliselt peale panna kristliku ikke. Ülejäänud Sakala ja suure osa Ugandist rists 1215. aasta sügisel ordupreester Otto, keda abistas tõlgina jutlustajatest esimene (*primus*) e kõigist kogenuim preester Petrus Kaikewalde¹⁵. Preestrid asusid ristima kohe, kui eestlaste saadikud seda Riias olid palunud.¹⁶ (LHK XIX, 4)

Preester Salomoni jutlustamistegevus Viljandis ja soomlasest preestri osalus tõendavad, et algusest peale püüti teha ka midagi katehhiseerimise¹⁷-laadset. Ei ole muidugi alust väita, et seda oleks alati ja kõikjal tehtud. Vanemate ja tähtsamate meeste, naiste ja nende laste katehhiseerimine võis sisaldada vaid lühikest

¹⁵ Petrus Kakuwalde de Vinlandia, kelle preestriks ettevalmistumise paiga ja aja kohta puuduvad dokumentaalsed andmed. Visbys tegutses 12. sajandi lõpul uute misjonialade preestrite seminar.

¹⁶ Seda aastat loeb Maarjamaa ristikogudus oma sünniaastaks ning 2015. aastat tähistatigi juubeliaastana.

¹⁷ Katehhees tähendas küsimuste ja vastuste vormis kristlike algtoedede suulist selgitamist isiku ristimise eel.

liturgilist instrueerimist, millele leidub kaudne kinnitus 1216. aasta alguses Soontagana linnusesse koondunud eestlaste ristimise protseduuri kirjeldusest. Preester Godfrid küsis õnnistades „Kas tahate ebajumalakummardamisest lahti ütelda ja ühteainsasse kristlaste Jumalasse uskuda?“ ja kui kõik vastasid „Tahame!“, siis valas ta nende peale vett (*aquam fundens*), ise samal ajal ladina keeles üteldes: „*Baptizamini ergo omnes in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti.*“ (LHK XIX, 8) Kirjeldus on kooskõlas keskaegse misjonipraktikaga. Ristimis-sakramendi vastuvõtmiseks ei eeldatud paganatelt kristluse õpetuse sisu tundmist, vaid üksnes tahte väljendamist. Ristimine ei tähistanud kateheesi lõpuleviimist, vaid kristlusesse kasvamise algust.

Põhja-Euroopa paavstlikuks legaadiks nimetatud Lundi peapiiskop Anders Sunesen randus 1219. aasta juuni alguses koos Valdemar II-ga Tallinna all. Nendega olid koos Roskilde, Schleswigi ja Eestimaa piiskopid, sest on teada, et Innocentius III oli 1212. aasta 4. aprillil kutsunud Uppsala peapiiskopi ning kõik Taani ja Rootsi prelaadid omale appi paganaid kui risti vaenlasi (*crucis inimici*) pöörama. Piiskoppide ristitud eestlaste vanemad sõlmisid rahu taanlastega, aga järgnes lahing, milles tapeti Eestimaa piiskop Theoderich ja eestlaste vägi sai lüüa. Toompeale rajatud linnuses alustati kiriku ehitamist. Sealst lähtuvalt viisid sügistalvel Taani preestrid samm-sammult läbi Rävåla ja Ida-Harjumaa ristimise.

Samal aastal tungis sõjateenistuse meister Rodolf Järvamaale, mille vanemad olid valmis ristimise vastu võtma. Ka ristitud vanem Tabelin ja veel ristimata Kirjavas olid valmis vastu võtma kõik kristlaste kohustused ja riialaste ristimise (*et statim promiserunt omnia christianitatis iura cum baptismo Rigensium se fideliter accepturos*). (LHK XXIII, 7) Kirjavas palus, et talle antaks tema senise paha jumala asemel hea jumal. „Pärast seda, kui meie ta ristisime, sai ta väga õnnelikuks inimeseks, nagu ta hiljem meile tunnistas, ja kogu hea käekäik sai talle osaks koos ristimisega. Niisiis me lubasime tema pealekäival palvel sealsamas talle armuliku Jumala, kes annab talle siinses elus küllaldaselt ajalikku vara ja tulevikus igavese elu. Ja ta uskus meid ning me õpetasime talle kohe usutõdesid...“¹⁸

Viie kihelkonna vanemad läksid seejärel Riiga, et seal vastu võtta ristimine. 1220. aasta talvel ristasid ordupreester Hartwig ja preester Henrik orduvendade relvastatud kaitse all ka Ugandi kaguosa kuni Pihkva piiri lähedaste küladeni. Taani preestrid ristasid 1220. aasta märtsis-aprillis ülejäänud Harjumaa, kus käidi 15 ristimiskäiguga läbi 269 küla. (RAID) Preester Theoderich ja teda tõenäoliselt tõlgina aidanud preester Henrik ristasid 1220. aasta kevadel Vaigas, kagupoolses Virus ja Jogentaganas. Alberti poolt Sakalasse saadetud preestrid Alabrand ja Ludovic asusid 1220. aasta kevadel ristima Järvamaal ja teistes maakondades. Nende tööd jätkasid Alberti lähetatud preestrid Henrik ja Petrus Kaikewalde, kes pühi müsteeriume (*et homines illis terre sacris mysteriis imbuentes*) õpetades ja evangeeliumi õpetust (*convocatis hominibus doctrinam eis evangelicam tradide-*

¹⁸ LHK XXIII, 7.

runt) jagades ristisid eestlasi Emajõe põhjakaldal Lohkvas, Saadjärvel ja Vaigas ning asusid Taani preestri Woltheri ja teiste nimetute kõrval ristima ka Järvamaal ja Pudivirus (hilisem Simuna kihelkond), ristides seal üle ka vanem Tabelini, kelle taanlased niisuguse reetmise eest hiljem üles poosid. (LHK XXIV, 1) Püüdes riialastest ristimises ette jõuda, käskisid Taani preestrid ristitud eestlastel kõigis külades püsti panna suured puuristid ning juba ristitud talupoegadele anti korraldus ära ristida ka oma naised ja lapsed. Selleks anti neile kaasa pühitsetud vett. (LHK XXIV, 2) Pole teada, kas talupojad seda tegid või mitte. Esimest korda on kirjapandud ürikus kirjeldatud eestlaste ristimist ristitud eestlaste käte läbi.

Sama aasta kevadsuvel ristic kohalikke elanikke Läänemaa Lihula piirkonnas Rootsi kuninga Johan I Sverkerssoniga kaasas olnud Linköpingi piiskop Karl Magnusson. Kirjelduse järgi rootslased õpetasid ja jutlustasid seal ning ehitasid ka esimesed Läänemaa kirikud. Väikese relvastatud üksuse ülesanne oli mehitada Lihula, aga misjoneerimist ise pidi läbi viidama rahumeelselt. Lihulasse jäänud piiskopi Karli ja paljud seal olnud rootslased tapsid saarlased ja läänemaalased augustis. 1220. aasta sügisel ristisid Theoderich ja Henrik rahvast Mõhus, Nurmekundes, idapoolses Järvas ja edelapoolses Virus. 1220. aasta lõpuks oli valdav osa eestlastest, 90 000 kuni 100 000, ristitud. Tervelt kuueks-seitsmeks aastaks õnnestus ristimata jääda veel vaid mõnel Läänemaa lõunapoolsel elanikul ja saarlasel, kes jätkasid vastupanu.

1222. aastal saarlaste juhtimisel puhkenud vastuaktsioonide ajal tapeti Varbolas taanlased ja nende preestrid. Virulased ja järvalased piirdusid preestrite kinnivõtmise ja Tallinnasse saatmisega. Järvas võtsid 1223. aasta jaanuaris sakalased kinni foogt Hebbuse ja sõjakamad neist sõid tema südame, et saada kristlaste jõudu nende vastu võitlemisel. Kirikaeda maetud surnud kaevati üles, et need vana kombe järgi põletada, tagasi võeti oma naised ning luudadega pühkides ja veega pestes püüti vabaneda ristimise sakramendist. (LHK XXVI, 6, 8)

Esimestena end ristida lasknud sakalased näivad kroonika kirjelduste järgi väljendavat kõige suuremat kristlusest lahtiütlemist. Jäädes 1223. aasta augustis Viljandi linnusesse piiramisrõngasse, olid nad alistumise märgiks ja kindlast surmast pääsemiseks valmis kristluse koos ristimisega uuesti vastu võtma, kuigi varem olid nad oma saadikute kaudu saatnud Riiga teate, et nad enam kunagi kristlust vastu ei võta. Krooniku teadet võib mõista mitmeti. Ristimise varasem vastuvõtmine ei olnud täiesti vabatahtlik ega ka usuliste veenete väljendus.¹⁹

¹⁹ Henriku misjonikroonikasse talletatud eestlaste ristimist on hinnatud ja märgistatud mitmeti. Pärast Johann Gottfried Herderit, Garlieb Merkelit ja Heinrich Johann von Jannaud heitis Jakob Hurt sakslastele ette liivlaste ja eestlaste väärsti misjoneerimist, kus ristimisega ei tehtud kellestki ristiinimest. (Jakob Hurt. „Pildid isamaa sündinud asjust“. Tartu, 1879, 20–21, 81, 86, 89) Martin Lipp tõdes, et verisest mõõgamisjonist sai suurim süü, miks kristluse seeme rahva südamesse ei tunginud ning katoliikluse tulekuga rahvas vabaduse kaotas. „Kui ristiusk Baltimaale jõudis, oli katoliku kirik ise oma õpetuse ja elu poolest hukas.“ (Martin Lipp. „Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Esimene raamat“. Jurjev, 1895, 32, 58–59) Ado Grenzstein

Kas sakalaste otsus kristlust uuesti mitte vastu võtta tähendas üldkristlikku Jumalasse usu kaotamist või midagi muud? Võib ainult oletada, et nende silmis oli kristlastest riialaste jumal nende vabadusele ja elukorraldusele halb ja ohtlik jumalus, kellega ei tahetud ennast edaspidi siduda. Kui paavstlik legaat Guglielmo di Modena (Modena Wilhelm) kahe aasta pärast 1225. aastal Ugandisse saabus, leidis ta eest usklikte koguduse, keda ta Jeesuse Kristuse usus õpetas. Ta kutsus üles sõbralikult koos elama ja mitte vastastikku kurja õhutama, ning manitses sakslasi, et need ei paneks uusristitute õlgadele rõhumise talumatut iket, vaid Issanda kerge ja leebe ikke, ning õpetaksid alati ususakramente. Viljandis hoiatas ta eestlasi, et nad oma vägivaldsusega ususakramente ei teotaks, ja manitses orduvendi, et nad rumalate eestlastega (*stultis Estonibus*) ei oleks liiga karmid kümnise võtmisel või mis tahes teistes asjades, et need poleks sunnitud jälle paganlusse tagasi pöörduma. (LHK XXIX, 3)

oli veendunud, et „mõne sajandi jooksul pärast sakslaste saabumist ei tuleks üldse rääkida maarahva tõsisest ristiusustamisest, vaid ausalt tunnistada, et midagi niisugust ei toimunud. ... Seejuures teadsid nad ainult ühte: ristimisega kaotavad nad vabaduse ja võtavad enda peale ränga ikke. ... Misjonit hullemini naeruvääristada pole võimalik.“ (Ado Grenzstein. „Herrenkirche oder Volskirche“. Jurjev, 1899. „Härraskirik või rahvakirik?“. Tlk S. Runnel. Tartu, 2016, 15) Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku piiskop Jakob Kukk kasutas ristijate kohta väljendit vihamees, kelle südant täitis Püha Vaimu asemel kuri isekuse ja ahnuse vaim ning kelle toodud kristlus muutis eestlased orjaks. (Jakob Kukk. Katsaus Eestin kirkon vaiheisiin ja nykyiseen tilana. – Vartija, Kirkollinen kuukauslehti XXXIII vuosikerta 1920. Helsinki, 1920, 163–164) Harri Moora tõdes, et kristlus kui armastuse usund, sai „sunnimisjoniga ... rahva silmis hirmsaks nuhtluseks ja orjastamise abinõuks ... Seetõttu sai rahvas tolleaegseis oludes uue usundi sisust täiesti perversi ettekujutuse või ei saanud parimal juhusel mingit käsitlust ja see jäi talle kaugeks ja võõraks“. (Harri Moora. Eestlaste, liivlaste ja lätlaste vaatest ristiusule nende kristianiseerimise algul. – Ajalooline Ajakiri, 3, 1924, 81–90) Paul Johansen toonitas, et iseolemise kaotamisega hakkas eestlastes välja kujunema alistatute psühholoogia ja kristlus ei seostu eestlasele mitte läbi jumal-poja isiku, vaid kannatussümboli kaudu. Aastatel 1186–1227 toimunu pani aluse rahvuslikule alaväärsuskompleksile. (Paul Johansen. Rahvuslik alaväärsustunne ja eelarvamus sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. – Looming, 11, 1989, 1502–1518). Arthur Võõbus nimetas seda ristimisfarsiks (the farce of baptism). (Arthur Võõbus. Christianization or war of conquest? A critical appraisal of myth and history in the activities of bishop Albert. – „Estonia christiana. Eximio domino Iohanni Köpp nonaginta annos feliciter explenti discipuli congratulantes dedicaverunt“. Eesti Usuteadlaste Selts Paguluses Toimetused, 15. Koost A. Võõbus. Stockholm, 1965, 51–56) Toomas Paul: „Piiskop Alberti ristisõdijatel polnud mingit usku. Nad olid tegelikult võõrleegion, paadunud kurjategijad.“ (Toomas Paul. Eestlastest ja ristiusust. – Päevaleht, 4.3.1990) Vello Salo toonitab paganatele relvadega asjade selgeks tegemise kõrval eestlaste vabal tahtel vastu võetud ristimissakramendi tähtsust. (Vello Salo. „Maarja maa lugu“. Pirita, A.D. MMXIV) Sulev Vahtre tõlgendab ristimist alistumise märgina. (Sulev Vahtre. „Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227“. Tallinn : Olion, 1990, 56) Ivar Leimus peab ristimist nii alistumise kui ka uute valitsejate kristliku kaitse märgiks (Ivar Leimus. Iura christianorum – Läti Henriku sõnakõlks või nõks paganate alistamiseks? – Tuna, 1, 2011, 19) ning Tiina Kala partnerluse märgiks. (Tiina Kala. Vana-Liivimaa ja ristiusustamine. – „Estland, Lettland und westliches Christentum : Estnisch-Deutsche Beiträge zur Baltischen Kirchengeschichte : [Vorträge des Symposiums : 13.–16. September 1997, Tartu] = Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus : Eesti-Saksa uurimusi Baltimaade kirikuloost“. Toim S. Rutiku, R. Staats. Kiel, 1998, 44).

Kuigi Mõõgavendade Ordu oli asutatud vaimulikule võimule kuuletumise tagamiseks ning kristianiseerimise läbiviimise ja selle saavutuste turvamiseks, hakkas ordu siiski ajama oma iseseisvat võimupoliitikat. Selle tagajärjel, nagu arvata oligi, tekkisid konfliktid vaimuliku võimuga. Paavst Honorius III poolt 1224. aasta 31. detsembril Holsteini, Preisi-, Eesti-, Viru-, Liivi- ja Kuramaa ning Läänemere saarte paavstlikuks legaadiks määratud Guglielmo di Modena²⁰ üritas sündinud konflikti lahendada 1225. ja 1226. aastal. Heade diplomaatiliste oskustega mõjuka jutlustajana püüdis ta ordu võimupoliitikat piirata ning võttis deklaratiivselt teatud ajaks Järva-, Viru-, Harju- ja Läänemaa nimeliselt paavsti otsevalitsuse alla. Kas tal ka tegelik puhver- e kirikuriigi loomine – kus oleksid sakslaste ja taanlaste asemel keskset rolli omanud põliselanikest vanemad ja vaimulike funktsioone täitnud vähemalt selle algperioodil soomlastest preestrid –, kavas oli, selles on uuemates uurimustes (MÄESALU) sügavalt kaheldud.

Legaadil õnnestus ordu poolele asetudes kõik Virumaalt taanlaste võetud pantvangid oma perekondade juurde tagasi saata. Legatsioonireisi tulemusel Tallinna õnnestus lõpule viia Soontagana (Lõuna-Läänemaa) rahumeelne kristianiseerimine. 1226. aasta talvel ristisid preester Petrus Kaikewalde ja talle legaadilt abiks antud preestrid ära kõik inimesed, kes olid seni veel ristimata. Guglielmo di Modena pidas märtsi alguses Riia toomkirikus kontsiili, millel arutati Lateraani IV kirikukogu otsuseid. Ta lahkus suve hakul laevadega Liivimaalt, saades enne seda ülevaate ristimata, aga kristlastega abielus olevate saarlaste kohta, kes peaaegu ainsatena rikkusid ära Läänemere-äärsete kristlaste rahu. Visbys kutsus legaati ojalaalasi üles alustama saarlaste vastu ristiretke kättemaksuks Rootsi kristlastele ja kirikule tehtud kahjude ning piinade eest.

1227. aasta veebruaris, kui „issanda sündimise ja ilmumise pühad olid peetud“²¹, algas karistus-ristiretk Saaremaale. Muhu linnuse vallutamise ja kõigi linnuses olijate tapmise järel, ilma et kellelegi oleks antud võimalust ristimist vastu võtta, nõustusid Valjala linnuses olnud saarlaste vanemad laskma läbirääkimiste järel endid ja rahvast preestritel kolme päeva jooksul ristida. Seejärel tulid saadikud teistest Saaremaa osadest, paludes rahu ja ristimist.

„Kogu rahvas ristitud, Tharaphita välja heidetud, vaarao uputatud...“²² Nii sai kroonik aru kirjeldatavast, interpreteerides valikulisi piiblikeelseid kujundeid appi võttes umbes 27 000 saarlase Kristuse ühise ikke kandmise tõkestaja Tharaphita maagilist väljaajamist. Saarlased alistusid viitselegaadi Johannese vahendusel otse paavstile, kellega sõlmiti nn kristliku vendluse²³ alistumislepung,

²⁰ Tema kohta vt Gustav Adolf Donner. „Kardinal Wilhelm von Sabina. Bischof von Modena 1222–1234. Päpstlicher Legat in den Nordischen Ländern († 1251)“. Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum II, 5. Helsingfors, 1929.

²¹ LHK XXX, 3.

²² LHK XXX, 6. Tharaphita kohta vt Ants Viires. *Taara avita!* – Looming, 10, 1990, 1410–1421; Urmas Sutrop. *Taarapita – the Great God of the Oeselians.* – Folklore, 26, 2004, 27–64.

²³ Henriku kroonika põhjal loetleb Jüri Uluots perioodi 1211–1227 jooksul kokku viis sellist

mida uuendati hiljem korduvalt ordu ja Saare-Lääne piiskopiga, seda ka pärast kristlusest taganemisi 1241., 1255. ja 1261. aastal.

1227. aasta mais väljastas kuuria kantsleil Gregorius IX allkirjaga tüüpkirjalise pöördumise kõigi Liivimaa vastristitute poole, milles toonitati, et kristlase vabadusse kutsutud ja pöördunud hõim oli saanud Kristuse rahvaks ja võetud kuuletumises Rooma kiriku kaitse alla. (LECUB I, XCVII) Muinasaegne vabadusvõitlus oli lõppenud.

Kõigi kaheksa maakonna külade ristimise suhteliselt kiiret läbiviimist, seda eriti 1220. aastal, soodustas kihelkonnasiseste ja küladevaheliste teedevõrgustike olemasolu. Soiste alade ja jõgede ületamisel tunti kohalike teejuhtide abil koolmekohti. Soosivalt pidid ristimisse suhtuma või vähemalt nõusoleku selleks andma maakondade vanemad, kes krooniku teadete kohaselt käisid seda ka ise Riiast palumas. Põhja-Eestis, kus erinevalt Lõuna-Eestist polnud suurt osa eliidist tapetud ega kõrvale tõrjutud, õnnestus taanlastel ristida ligikaudu pooleteise kuni kahe aastaga kolmandik Eestist. (RAID) 1227. aasta kevadeks oli sündinud uus viinamägi *vineam plantatam*. Ristimist läbi viinud preestrite lahkudes jäi kristluse juurutamise ülesanne edaspidi juba kihelkonnakirikute kogudusepreestritele, keda takistas selles töös keelebarjäär.

Saarlased ütlesid esimestena kolmekümne kolme aasta pärast lahti neile ristimisega pealepandud kohustustest, tappes 1260. aastal saarel olnud kristlastest võõrvõimu esindajad. Eestlaste vabanemiskatsed päädisid Jüriöö ülestõusuga (1343–1345), mille käigus põletasid ristitud eestlased ka kirikuid ja tapsid kristlasi. Ordu ajalookirjutust esindavasse Liivimaa nooremasse riimkroonikasse talletatu järgi omandas eestlaste allumatus usulise värvingu, mistõttu lubasid eestlaste saadikud alistudes mitte kunagi enam kristluse vastu hakata. (HOENEKE, 91v)

Jüriöö ülestõus ei saavutanud oma eesmärke, vaid halvendas endisest veelgi rohkem eestlaste olukorda, ning Põhja-Eesti langes ordu võimu alla. Ristisõdade ajajärgu kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et hommikumaa ristisõdade püsivateks saavutusteks ajaloos jäid ladinapärase kristluse viimine Lähis-Itta, Euroopa majandus- ja kultuurielule uuendusliku impulsi andmine, aga ka islamimaailmas sünnitatud lepitamatu viha. Pärast ligi kakssada aastat kestnud ristisõdu ja muid pingutusi jäi Püha Maa tervikuna läänekristluse haardeulatusest välja. Kuid teisiti oli Läänemere ääres, kus ristisõjad ei olnud sedavõrd mastaapsed, aga nendega kaasnenud muutused on jäänud püsima tänapäevani.

Meieni säilinud kirjalike allikate iseloomu tõttu jääb lahtiseks küsimus, mil määral oli kuuria teadlik kõigest sellest, mida kaugetel misjoniväljadel tehti ja millistele meetoditele kohalikud kirikuvürstid olid andnud oma nõusoleku. Peapiiskopkondadega kaetud piiskopiriikide võrgustik Põhja-Euroopas ja Saksa Ordu piirasid olulisel määral paavstide aktiivsust n-õ otsejuhtida sünnit kristianiseerimist. Suure vahemaa tõttu ei saanukski nad Liivimaal asju ilma kohalike

lepingut ja kuus niisugust lepingut, millele oli lisatud „kristluse õiguste“ ja „truuduse“ lisa.

piiskoppideta juhtida. (FONNESBERG-SCHMIDT) Ka Gregorius IX (ametis 1227–1241) initsiatiivil alustatud kanoonilise õiguse ja misjonipraktikate unifitseerimine sai kanoonilise õiguse kogu „Corpus iuris canonici“ kujul ametliku kinnituse alles 1234. aastal. Kuuria aga oli kõige vahetumalt Liivimaal kohal alles paavstliku legaadi Guglielmo di Modena isikuna aastatel 1225–1226.

Nii idast kui ka läänest tulijatel oli lisaks paremale relvastusele kaasa tuua ka kirjakeel ja -sõna, mida eestlastel ei olnud. Iga indiviid koges kristlust ning selle kasu ja kohustusi omal viisil. Ristisõdade ja sellega kaasas käinud läänekristliku misjoniga liideti eestlased Rooma kiriku, paavstitooli ja umbes 58-miljonilise läänekristlaskonnaga. Ühtlasi andis kogemus, mis selle käigus saadi, kirikule õiguslikult ja retooriliselt testitud ristisõjamudeli. (M. TAMM)